Т.Г. Боряк

КОНЦЕПТ «УКРАЇНІКИ» У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗШУКУ ТА ПОВЕРНЕННЯ АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ З РОСІЇ (1917 – сер. 1930-х рр.)

У статті розглядаються особливості процесу повернення архівних матеріалів Україні з Росії на початку XX століття. Визначено комплекс проблем, які ускладнювали формування державного українського фонду.

Архівна україніка визначається як «документи історико-культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України» [1, 119]. Ця проблематика актуальна з огляду на розпорошеність документальної спадщини України, що спричинено тривалим періодом бездержавності, коли архівні, бібліотечні та музейні пам'ятки вивозилися до метрополій або втрачалися під час воєнних конфліктів.

Активні дослідження у цьому напрямку розпочалися з кінця 1990-х рр., хоча перші теоретичні засади було обґрунтовано на міжвідомчій нараді 1991 р. [2, 5–6]. Про конституювання на сьогодні нового напряму в українському архівознавстві свідчить створення у 2007 р. спеціалізованого Центрального державного архіву зарубіжної україніки; затвердження у 2008 р. Галузевої програми «Архівна україніка», мета якої – створення національного реєстру, що об'єднає дані про документи культурної спадщини України за кордоном [3, 30]; функціонування розділу веб-порталу «Архіви України» [4]; підготовка першої (маємо надію, – не останньої) ластівки – комплексного довідника «Архівна україніка в Канаді» 2010 р. [5]. Запропоновано періодизацію розвитку архівної україніки [6]. Загальна історіографія досліджень архівної україніки ставала об'єктом дослідження [7], але фахівці зосереджувалися на окремих документальних масивах окремих країн або певних етапах розвитку наукового напряму, переважно після 1991 р.

У цій розвідці ми окреслимо обриси практичної діяльності з виявлення та повернення архівної україніки 1917 – середини 1930-х рр., оскільки без короткого нарису діяльності українських архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців та мистецтвознавців у цей період історія розвитку проектів, пов'язаних з архівною українікою, буде фрагментарною та такою, що свідчитиме про відсутність тяглості традицій збирання документальної спадщини України.

Перші систематичні спроби акумулювання історичної та культурної спадщини України, яка перебувала за кордоном, відносяться до періоду Української революції 1917–1920 рр. Діячі ЦР розуміли, що розбудова державності має спиратися на пам'ятки минулих століть, витворених на українських землях попередніми поколіннями, адже саме вони дадуть змогу скласти підмурок для національного розвою.

Уже у квітні 1917 р. ЦР доручила Комітету Української Національної Ради в Петрограді зібрати відомості про українські прапори і клейноди, вивезені за

часів Російської імперії до Петербурга. 2 жовтня 1917 р. генеральний секретар народної освіти І. Стешенко та М. Біляшівський звернулися до О. Новицького, мистецтвознавця, який захоплювався українським мистецтвом і знав українську мову, з проханням укласти перелік «українських речей» в музеях та церквах Москви. О. Новицький пішов далі та регулярно інформував О. Грушевського про виявлені матеріали [8, 21–22]. Восени 1917 р. у Петрограді було створено Комісію зі складання реєстру українських культурних цінностей в церквах, музеях та приватних колекціях Петрограда. Подібна комісія, створена у Москві, під керівництвом Ф. Вовка до весни 1918 р. підготувала каталог «Україніка» [8, 23–25].

У квітні 1918 р. під головуванням О. Грушевського було скликано перше засідання архівної комісії, яка опрацювала відомості, надані двома комісіями, і вперше сформулювала вимоги та перелік документів, які мають бути повернені та які бажано отримати [8, 26].

У травні 1918 р. розпочалися переговори між Україною і Росією, в ході яких постало питання про повернення в Україну культурних цінностей українського народу. Враховуючи відсутність міжнародно-правових документів та міжнародного досвіду, Комісія мала не лише укласти списки культурних цінностей, а й виробити принципи повернення останніх [8, 28–29].

23 травня завідувач архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти В. Модзалевський надіслав листа до міжвідомчої комісії по виробленню умов мирного договору між Українською державою та РРФСР про повернення в Україну культурних цінностей з Росії. В. Модзалевський висловив переконання, що ту частину матеріалів, яка належить Україні «по праву», вона отримає від Росії «шляхом порозуміння між науковими інституціями» [8, 99].

10 червня 1918 р. культурна комісія розглядала низку пропозицій, що стосувались архівної україніки. Так, Д. Багалій запропонував вимагати повернення Україні документів повітових судів Харківщини, що відносились до XVIII ст., та Білгородського столу Розрядного приказу (XVII ст.). З відділу рукописів Рум'янцевського музею бажано було б отримати документи, які стосувались Г. Сковороди та інших українських діячів, а також колекцію архівних документів з історії Гетьманщини М. Маркевича; з архіву Міністерства іноземних справ – матеріали Малоросійського приказу. Г. Нарбут запропонував включити до реєстру претензій матеріали з геральдики українських губерній, які зберігались у фондах Сенату тощо [8, 52].

21 червня 1918 р. відбулося чергове засідання Культурної комісії при Українській Мирній Делегації, на якому було вирішено, що «Р.С.Ф.С.Р. має передати у власність Української Держави архивні [саме архівні колекції було поставлено на перше місце – *Т.Б.*], музейні, церковні, бібліотечні та инші культурні цінності, що зберігаються або зберігалися в державних і націоналізованих збірках, а також окремі речі, що являються власністю держави» [8, 163].

Розроблені пункти мирного договору окреслювали засади повернення Україні її культурних цінностей, виходячи з права власності на колекції та збірки, вивезені з української території (включно з Галичиною) після 1964 р. внаслідок

ряду причин, у тому числі і в результаті воєнних конфліктів. З певними доповненнями та змінами ці пропозиції були покладені в основу пропозицій Культурної комісії до основного мирного договору між Україною і Росією, передані членам Української мирної делегації від 7 вересня 1918 р. [8, 263–265]. Наведені принципи визначили концепційні засади підходу української сторони до проблеми «збирання» своєї культурної (архівної, бібліотечної, музейної) спадщини.

Своєрідним зведеним реєстром архівної україніки можна вважати «Список архівних матеріалів, визначених до повернення з Росії в Україну на засіданні Культурної комісії при Українській Мирній Делегації» від 3 липня 1918 р. [8, 53].

Загалом відбулося 25 засідань Культурної комісії, останнє з яких мало місце 14 вересня 1918 р. [8, 61]. Проекти з повернення архівної україніки на цьому етапі не були реалізовані практично, а подальші події Української революції та громадянської війни у Росії не дали змоги перейти до реального діалогу у справі повернення Україні її культурних цінностей.

Розробка концепцій з теоретичного обґрунтування поняття, виявлення, реєстрації та проблем повернення україніки відновилась у 20-х роках XX ст. Ця робота була пов'язана, зокрема, з М. Грушевським, який запропонував програму з вивчення архівної україніки, передусім виявлення таких документів у російських архівах [2, 17]. Такий напрямок (певною мірою спорадичний, оскільки ініціатива запитів лише частково надходила від українських архівістів) з розшуку архівної україніки у Росії, як запити та відрядження українських фахівців з метою передусім віднайти документи, евакуйовані з території України до Росії під час Першої світової війни, бере початок у 1923 р.; він тривав до 1925 р. [9, 11; 10, 39].

У 1925 р. українські архівознавці Д. Багалій та В. Барвінський уклали реєстр архівних документів українського походження в РСФРР, який став своєрідною точкою відліку якісно нових відносин між Центральними архівними управліннями (ЦАУ) УСРР та РСФРР [9, 11]. Самі автори кваліфікують свій список як «першу спробу скласти на підставі друкованих матеріялів списки українських архівних фондів», водночас усвідомлюючи фрагментарність реєстру [11, 34]. Зауважимо, що автори не просто подали перелік фондів, але й обґрунтували законність вимог України щодо повернення цих документальних масивів.

Надзвичайно важливою видається постановка завдання: «Відбудування державного українського архівного фонду в його цілості шляхом приєднання до нього архівних матеріялів, що в свій час входили до його складу і в наслідок історичних обставин опинилися поза межами України – перше чергове завдання центрального архівного управління України. Тільки тепер, здається, наспів час не тільки порушити це питання, але й перевести його в життя» [11, 34].

Робота ЦАУ УСРР відтоді велася у трьох напрямках і стосувалася: документів, щодо яких ЦАУ РСФРР висловило згоду на повернення Україні; переміщення з України до Росії частини архівів, які не могли бути включені до складу Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) УСРР і підлягали передаванню до Військово-історичного архіву РСФРР; документів, які ЦАУ РСФРР відмовилося

повертати Україні (архівна служба України намагалася переломити ситуацію і домогтися повернення таких документів) [9, 11].

Проблема у відносинах між обома сторонами брала витоки з різних засад вирішення питання повернення Україні її культурних цінностей. Українська сторона стояла на позиціях повернення всіх українських архівних фондів та документів з російських фондів, які частково стосуються історії України, що можна охарактеризувати як «намагання залучити всі можливі українські архівні матеріали до ЄДАФ УСРР» [10, 45]. Російська ж сторона висловлювала згоду передати лише частину архівних матеріалів, з дотриманням принципу неподільності окремих архівних фондів і колекцій [10, 43].

Розробку Основних положень з розподілу архівних матеріалів між союзними республіками було закінчено у 1926 р. [12, 32–33]. Початок документа виглядав оптимістично для української сторони, але зміст подальших пунктів засвідчував складність реституційних процесів, а в ряді випадків – марність намагань України. До того ж, принцип неподільності фондів у редакції Основних положень («архівні діловодні фонди архівних установ, центральних та місцевих не підлягають дробінню на групи чи на окремі матеріали й мають зберігатися в цілісності за місцем свого утворення» [12, 32]) унеможливлював повернення/переміщення до України багатьох документів.

У середині та другій половині 1920-х рр. не припинялась евристична робота з виявлення архівної україніки в РСФРР. Подеколи вона увінчувалася переміщенням виявлених документів до України. У 1927 р. в Україну надійшло 4 220 зв'язок у 822 пакунках загальною вагою понад 2 000 пудів документів з колишнього Московського архіву Міністерства Юстиції. Вантаж містив документи з трьох сотень діловодних фондів установ українських губерній. Це стало першим масштабним надходженням архівної україніки імперського походження, яке не було евакуйоване Білою армією з території України і не було радянським за часом створення [12, 34]. Таке повернення україніки можна вважати класичним прикладом переміщення документів з метрополії до колонії.

Тодішній завідувач Харківського центрального історичного архіву Є. Іванов так оцінив повернення згаданих 4 220 зв'язок: «...Це її [України – *Т.Б.*], так би мовити, історична спадщина. Серед матеріалів були виключно фонди українського походження, що утворилися на території України, а також ті, що становлять архівні фонди українських установ, переважно судових, ліквідованих за часів судової реформи 1864 р.» [12, 34].

Станом на початок 1934 р. ЦАУ РСФРР передало ЦАУ УСРР «всі матеріали, визначені для повернення в Україну». Після цього процес повернення/передавання архівних матеріалів припинився. На нараді керівників та наукових працівників архівних установ СРСР 1936 р. питання про повернення Україні архівних цінностей уже не піднімалося [12, 41].

Варто наголосити, що істотна відмінність двох етапів (1917–1918 та початку 1920-х – середини 1930-х рр.) полягала у поглибленні спеціалізації суб'єктів реституційної діяльності. Культурна комісія займалась усіма видами культурних

цінностей – архівними, бібліотечними та музейними. Політика розшуку національної спадщини, що її провадила Комісія, на початковому етапі не відмежовувала архівну україніку від музейної; вона намагалася максимально скористатись потенційними можливостями повернення в Україну її переміщених скарбів. На другому етапі теоретичні розробки та практична діяльність у сфері архівної україніки призвели до розмежування архівної та музейної україніки. Першою опікувалося ЦАУ УСРР, другою – Всеукраїнський археологічний комітет, Народний комісаріат освіти, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та Паритетна комісія з обміну музейними цінностями між УСРР та РСФСР.

Так завершився унікальний за змістом і безпрецедентний за наслідками процес теоретичного осмислення і практичних кроків з *консолідації документальної спадщини України*, передусім – через розшук і фізичне повернення/переміщення архівної україніки. На багато десятиліть це питання було знято з порядку денного.

Спорадично питання, пов'язані з «імперською» архівною українікою, подекуди актуалізуються у повоєнні десятиліття, зокрема, у вигляді проектів зі створення в Україні копійних колекцій україніки. Цей аспект архівної україніки, як і цілеспрямована діяльність з виявлення та повернення/переміщення архівної україніки після 1991 р., потребує подальших досліджень, особливо з огляду на катастрофічні втрати і повторне масштабне розпорошення ЄДАФ УРСР, що був сформованого напередодні Другої світової війни, зокрема, за допомогою включення до нього масивів україніки.

Література

1. *Матяш І.Б.* Архівна україніка // Українська архівна енциклопедія. / [ДКАУ, УНДІАСД; редкол.: І. Матяш та ін.]. – К.: В-во «Горобець», 2008. – С. 119–121.

2. Архівна та рукописна україніка : матеріали розшир. міжвідом. наради по обговоренню Держ. прогр. «Архівна та рукописна україніка» (Київ, 17 жовт. 1991 р.). – 2-ге вид., допов. / [упоряд. Ольга Тодійчук; наук. ред. Василь Ульяновський]. – К.: Ін-т укр. археографії, 1992. – 118 с.

3. *Матяш І.Б.* Галузева програма «Архівна україніка» // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2008. – Т. 16. – С. 29–32.

4. Архівна україніка [Електронний ресурс] // Архіви України: офіц. веб-портал Держ. ком. архівів України. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/ – Назва з екрану.

5. Архівна україніка в Канаді: довідник / упоряд.: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін; Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К.: ДЦЗД НАФ, 2010. – 882 с.

6. *Боряк Т.Г.* Архівна україніка як продукт діяльності української еміграції: два десятиліття досліджень (1990–2010) // Українознавчий альманах / Відп. ред. М. Обушний. – К., 2011. – Вип 5. – С. 224–227.

7. *Боряк Т.Г.* Бібліографування наукових праць архівної україніки: штрихи до бібліографічних здобутків і втрат 2005–2010 рр. // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2010. – № 4. – С. 12–20.

8. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення (1917–1918) / [упоряд. С. Кот, О. Нестуля]. – К.: Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. – 319 с. – (Серія: Повернення культурного надбання України: документи свідчать; Вип. 1).

9. *Гетьман Д.І.* Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті – 1930-ті рр.) – Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» – К., 2010. – 20 с.

10. *Гетьман Д.І.* Повернення українських архівних історико-культурних цінностей з Росії у 1921–1926 р. // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 3. – С. 37–46.

11. *Багалій Д., Барвінський В.* Українські архівні фонди в межах Р.С.Ф.Р.Р. // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 34–44.

12. *Гетьман Д.І.* Повернення українських архівних історико-культурних цінностей з Росії у 1926–1936 рр. // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 4. – С. 32–41.